

משניות

עם פירוש רע"ב ותויו"ט
זרעים ב

וחונה עליהם ביאור

עיר חדשה

בו מיישב את קושיות והשגות התויו"ט

מודפס לראשונה מכתב יד

הגאון רבי יהודה ב"ר שלמה הכהן זיע"א

מחכמי פאס - מרוקו

נערך בתוספת הארות ומראי מקומות

ע"י צוות רבני המכון למצוות התלויות בארץ

בהוצאת

אלול תשע"ט

צוות הרבנים החוקרים

עורכים ראשיים

הרב נתנאל אביטל [כולל פיענוח הכת"י] הרב ישראל אנקווה

עורכי משנה

הרב אריאל אילוז. הרב דוד בכר. הרב דוד זיאת
הרב שריה יצחק. הרב דביר עמר. הרב חגי רווח.

הספר יו"ל בסיוע משרד התרבות - מינהל התרבות

כל הזכויות שמורות

המכון למצוות התלויות בארץ

ת.ד. 176 אלעד מיקוד: 4081003

טלפון: 03-9030580 פקס: 03-9030891

דוא"ל: b.m@macon.co.il

תוכן הענינים

דברי מבוא על הרב המחבר זיע"א - בהגלות לפנינו פנקס כתובות פאס

עיר חדשה

זרעים ב

מסכת תרומות..... א
מסכת מעשרות..... סה
מסכת מעשר שני..... ז
מסכת חלה..... קלט
מסכת ערלה..... קסג
מסכת ביכורים..... קפד
פרק אנדרוגינוס עם ביאור משפטי שמואל..... רג

חלק השו"ת:

סי' א: בענין ירושת יבם בראוי..... ריג
סי' ב: בענין עדים על תנאי בשטר..... ריט

חלק האגדה:

השגות רבינו המחבר זיע"א על הרא"ם בפירושו על התורה..... רכא
חידושי רבינו המחבר על אגדות הש"ס..... רמד

חידושי חכמי מרוקו על סדר זרעים

הגהות הרב המשבי"ר - רבי משה ברדוגו - על סדר זרעים..... רנט
דברי שמואל על מסכת דמאי..... רסג
רמת שמואל על משניות סדר זרעים..... רסה

דברי מבוא

תולדות הרה"ג רבי יהודה נחמיה הכהן וחיבורו 'עיר חדשה'

מאת הרב נתנאל אביטל שליט"א

משפחת הכהן אלכלאץ וחכמיה

ממשפחת "הכהן אלכלאץ", היא משפחת רבינו, עמדו רבנים נודעים ומפורסמים בישראל. תחילה בקשטיליה שבספרד, ארץ מכורתם, ואח"כ בערי המערב, אלג'יר ומרוקו. מהם חכמים מחוכמים וחוברי חברים, דרשנים ושופטי צדק בקהל ישראל. להלן נמנה בקצרה את הידועים לנו לפי סדר תולדותם, בעיקר מעירו של רבינו, פאס בירת המערב. ברי לנו, שיתר על המצויינים כאן, נמנו חכמים כהנים נוספים מבני המשפחה ולא ידענו עליהם, כיון שרבים חתמו שמם בכל מקום בתוספת תואר "הכהן" בלבד, כמעשה רבינו בהקדמת ספרו וברוב חתימותיו, ועל כן לא עלה בידינו לאתרם.

במבואנו לעיר חדשה ח"א, נחסרו פרטים וידיעות חשובות רבות בהשתלשלות המשפחות הנ"ל ורבניהם, מחוסר מקורות מספיקים בענין. ועתה בס"ד, אחר שנגלה לעינינו פנקס כתובות פאס, והוא ספר גדול של קיצור הכתובות מן השנים ת"ס - תרי"ז, בכת"י היעב"ץ וזרעו, השוכן כבוד בספריית חב"ד, הצלחנו לעקוב אחר רוב חתונות וקשרי המשפחה של כלל המשפחות והחכמים בעיר, ובכללם משפחת רבינו. ועיקר הגילוי החשוב לו זכינו עתה, הוא להתוודע ביתר שאת לגדולת רבינו בין חכמי דורו ולהיותו דיין רשום ביניהם¹. ומחמת שנוסף לו במהלך חייו השם 'נחמיה', הביא

א. ומה גם שנפלו טעויות רבות בספר מלכי רבנן בנוגע למשפחת רבינו, וכן בכל הספר בכללותו - כי דוע, מחמת כלי המחקר, ובפרט כלי האיתור שחסרו למחבר, למרות ריבוי כתיב"ה והמקורות שבספרייתו. ע"כ לטורח הוא למנות את הראיות וההחלטות שעל פיהם שיניתי מדבריו בדברים רבים, ואמנה כאן בקצרה את עיקרי הטעויות שנפלו בספרו לגבי משפחת רבינו: א. ר' אליהו הכהן הוא נכדו של ר' נחמיה, ולא בנו. ב. כינויו של היעב"ץ לר' נחמיה הא' שהיה 'חכם ודיין', הוא לא על רבי נחמיה יהודה, שלא הכירו היעב"ץ כלל. ג. והטעות העיקרית, שחשב את הדיין רבי נחמיה יהודה הכהן ואת רבינו לשנים, ואינו, כמו שיבואר בתוך, אלא הוא הוא רבינו, ונוסף לו השם נחמיה במהלך חייו.

ב. ואפריין נמטייה לכבוד הרה"ג שלום דובער לוי שליט"א, מנהל ספריית חב"ד, שבעינו הטובה זיכנו לעיין בכתבים הללו, ע"מ להו"ל בע"ה.

ג. ובאמת אחר עריכת ח"א, וההתבוננות בחידושי ובהיקף ידיעותיו, תמהנו לעצמנו היאך ייתכן שגאון זה לא נזכר בין חכמי התקופה? ועתה בא הענין על מקומו בשלום.

הדבר את כותבי הדורות לחשוב כי תרוויהו נינהו, וגם אנו שגיננו בזה במבוא לכרך הקודם, ואיבדנו ידיעות נכבדות מתולדותיו.

משפחת אלכלאץ באלג'יר

השושלת הקדומה ביותר ממשפחה זו, התקיימה בתלמסאן שבאלג'יר, ונעוצה בגירוש קסטיליה.

יהודה ב"ר שלמה הכהן כאלאץ. ראש שושלת הרבנים כלאץ שבתלמסאן. גלה בגירוש קסטיליה של שנת רנ"ב, והגיע לתלמסאן בעצת תלמידו ר' יוסף בן סידון, שפתח לפניו את ביתו, ובתמיכת הנגיד ר' אברהם בן סעדון, מגדולי תומכי המגורשים. היה מגדולי רבני הדור שבאלג'יר, ומכונה "נר ישראל". חתום על תשובה מאזור זמן הגירוש, יחד עם מהר"י בירב ושאר גדולי הדור. חיבר ספר המוסר, וספר משיח אלמים על רש"י עה"ת.

בנו ר' שלמה ב"ר יהודה. למד קודם הגירוש לפני ר' יצחק אבוהב, ויש שמועות ממנו משם הרב יצחק די ליאון, מתלמידי ר"י קנפנטון. בנו כתב עליו "... בודאי המטה שלו בין ביום ובין בלילה ששים גבורים סביב לה שמתעסק בששים מסכתא". מתלמידיו ר' אברהם גבישון מח"ס עומר השכחה. ר' שלמה דוראן מצאצאי התשב"ץ כותב, כי בזמן הפרעות בשנת ש"ב בתלמסאן, שנשלל ממון היהודים ובכללם הכתובות, ר' שלמה ובנו ר' יהודה תיקנו לקהל לחדש כתובותיהם.

בנו ר' יהודה ב"ר שלמה השני. ספרו מגיד משנה על הל' שחיטה וטריפות על הרמב"ם הוא מגיד משנה הנדפס סביב יד החזקה. חיברו כבר בשנת רפ"ח. ר' אברהם גבישון היה תלמידו ותלמיד אביו.

בנו ר' אברהם ב"ר יהודה. לא נדע אודותיו רבות, מלבד שבנו ר' יהודה מכנהו כמוהר"ר.

בנו ר' יהודה ב"ר אברהם. הוא רבי יהודה השלישי, חיבר חיבור גדול ע"ד השיר על חלקים גדולים מהשו"ע - אלף המגן [נדפסו חלקים ממנו - על הל' גיטין בספר זכות אבות לר' אברהם קוריאט], שמע שלמה [על דיני טריפות נדפס בספר זבחי אלהים, ר' לוי אסולין, תוניס תרפ"ב] קראו ע"ש בנו ר' שלמה. נפטר בשנת ש"פ.

ד. אלכאלץ וכאלאץ משורש אחד, רק תוספת "אל" היא תוספת ה"א הידיעה, ובהרבה חניכות פעמים קיימת ופעמים נעלמת. מרן החיד"א הזכיר חניכותו של ר"י זה בתואר אלכאלץ.

ה. המידע אודות חכמי המשפחה שבתלמסאן, שאבנו בעיקר מהמבוא לספר משיח אלמים, בהוצאת ר' מאיר אלבז, ירושלים תשמ"ו.

כיון שהשמות בשושלת זו זהים לשמות בשושלת של רבינו, ייתכן מאוד ששורשם אחד, ואף היה מקום לשער כי השושלת בפאס, שהיא מאוחרת יותר, משתלשלת מר' יהודה הראשון - המגורש, או של אחיו וכדו"י.

פאס

בפאס היו חכמים רבים מבני משפחת אלכלאץ הכהן. כבר מאמצע שנות הת', אנו מוצאים את המשפחה מפוצלת לארבעה ענפים מרכזיים, ולשלשה מהן כינויים: בן נחמוש, בן נחמיה, בן אלעזר. המשפחה הרביעית היא של צאצאי 'החכם ונבון ר' אפרים כהן', ובה דומיננטיים בעיקר השמות מנשה ואפרים. משפחות בן נחמוש ובן נחמיה הנ"ל לפי הנראה קרובות זו לזו יותר מלשני האחרות, ומצאנו בהם אישים ורבנים ששםם נחמיה. רבינו היה ממשפחת בן נחמיה, וגם הוא נוסף לו במהלך חייו השם 'נחמיה', וחתום בפסקים 'נחמיה יהודה הכהן'. ייחוסם של ארבעת המשפחות הנ"ל הנמצא לפנינו בכתובות, נעוץ בסוף שנות הש' ותחילת הת"י.

להלן רבני משפחת אלכלאץ בפאס, שלא ממשפחת רבינו, לפי סדר דורותם:

אפרים ב"ר נחמיה הכהן. חתום על תקנה משנת ש"י, על הרוב שחיבר איזה ספר כי הזכיר ממנו רשב"ד כמה דינים, הובאו בספר ליצחק ריח. נראה שממנו השתלשלה המשפחה המיוחסת ל'החכם ונעלה ר' אפרים הכהן אלכלאץ', שנכדיו פעלו באמצע הת'.

נחמיה הכהן ב"ר יוסף. בשו"ת מוצב"י [ח"א, רפ"ח] מוזכר בשנת תנ"ו בתואר ז"ל. בפנקס היעב"ץ [כת"י חבד מס' 1605] מזכירו בתור 'החכם השלם ודיין'. מצינו לו שני בנים. האחד הוא כה"ר **יוסף**, שלא נבנה מאשתו הראשונה, והלך וקידש אחרת בסתר ברשות הדיינים, עי' כל המעשה בשו"ת הנ"ל. בנו השני הוא ר' **יעקב**. למשפחתו אין כינוי מיוחד.

ו. ייתכן גם שענף מהשושלת האלג'ירית הנ"ל המשיך להתקיים בשנים מאוחרות יותר בתיטואן, יעוין להלן ברשימת חכמי המשפחה.

ז. בשנת ת"ס נישא **מנשה הכהן**, בן הישיש ר' **אפרים**, בן הנכבד חשוב ונעלה ר' **מנשה**, בן החכם ונעלה כהר"ר **אפרים אלכלאץ**, בן המעולה הכי נכבד ר' **מנשה**. ותוארו של ר' אפרים הראשון, מופיע במקום אחר: 'החכם הנעלה לשם ולתהלה'. א"כ לפי סדר הדורות והשערת השנים, ייתכן והחכם ר' אפרים ב"ר מנשה הוא נכדו של ר' אפרים ב"ר נחמיה.

ח. ישנן כתובות נוספות של ענפים ללא כינוי מיוחד שלא הצלחנו לעמוד על טיבם ולקשר אותם לאחד מהמשפחות הללו. אחת מהן אף יש כינוי, והוא 'בן סעיד'. כמו"כ לא נדע אודות צאצאי ר' נחמיה ב"ר יוסף הדיין, ראה עליו להלן.

ט. בשנת תע"ד חיתן בנו המשכיל ונבון ר' יעקב הכהן את בתו ג'והאר, עם הבחור היקר ומשכיל מאיר

נחמיה הכהן ב"ר יוסף. כינוי משפחתו 'בן נחמוש'. נזכר תמיד בכתבי היעב"ץ בתארים רמים, "עמיתנו בתורה ובמצוות", "והוא כהן לאל עליון". הוא אביהם של ר' משה והנגיד ר' שם טוב הנשרפים על קידוש ה'. האריך ימים. בפנקס היעב"ץ מזכיר את נישואיו ואת נישואי בניו, ומכנהו שם 'החכם השלם, עטרת זקנים, והוא כהן לאל עליון ר' נחמיה הכהן בן יוסף הכהן'. נשא [באלול תע"ה] בזיווג שני את האלמנה דונה בת משה בן אלעזר הכהן ז"ל אלכלאץ. וכבר בשנת תע"ג, בה מזכיר את נישואי בנו רבי משה החסיד הנזכר לקמן, מתואר ע"י היעב"ץ כ'עטרת זקנים'. בנו השלישי הוא ר' יוסף.

יעקב ב"ר לוי הכהן. חי במאה ה' [שנות הת'], מתלמידי מוהריב"ע, העתיק ספר "תפוחי זהב" בשנת תע"ה [ר' יחיאל מילי, פיורדא תנ"ג], בסוף ההעתקה התנצל: אני הכותב אחלה ואבקש ללומד בס' הזה לדון אותי לכף זכות מפני שרוב כתיבתו ככולו היתה בלילה, וטעם שכתבתיו בכתב יד מפני שכלתה פרוטה מן הכיס, כה דברי הצעיר... שנת עת"היא. למשפחתו אין כינוי מיוחד.

משה ב"ר נחמיה הכהן. תמ"ג-תע"ט. היה חסיד קדוש מפורסם, ונהרג על קידוש ה'. נישא לג'אמילא בת אברהם נאבארו באלול תע"א' בגיל כ"ח. עת נישואיו הנ"ל, תיארו היעב"ץ בפנקסו: 'החכם השלם, אב בחכמה ורך בשנים סגן הכהנים כה"ר משה הכהן נר"ו. כיון שהיה מגדולי חכמי התקופה, וסיפור הריגתו זעזע את דורו, ראינו להביא כאן מה שכתבו אודותיו חכמי תקופתו והפליגו בשבחו הפלא ופלא.

כתב היעב"ץ [עת לכל חפץ, צד:]: הה ליום המר והנמהר, יום שישי בשבת ששה ימים לאלול, אחר שש שעות שנת הדע"ת [תע"ט] ליצירה, וסימניך כולם קדושים ובתוכ"ם ה' לפ"ק, גרם החטא ויגדל עון בת עמי עד אשר רוח אפינו משיח ה' נלכד בשחיתותם ונהרג על קדושת ה', ידיד נפשי ורוחי ונשמתי, הבן יקיר לי, תלמידי החשוב החה"ש החסיד הקדוש כהה"ר משה הכהן זצוק"ל, ואתו עמו אחיו הנבון כה"ר שם טוב נ"ע, בניו של החכם הוא עמיתנו בתורה ובמצות זקן שקנה חכמה כמוה"ר נחמיה הכהן נר"ו, והר"מ הנז' נולד בז' אדר שנת התמ"ג ליצירה [יום שנולד בו משרע"ה] והיו ימיו ל"א שנים וחצי, וקוננתי עליו קינה זאת, עכ"ל.

ב"ר פינחס בן הדו"מ ר' דניאל טולידאנו.

י. ובפנקס הכתובות, נזכר תמיד בכינוי 'עטרת זקנים והוא כהן לאל עליון'. בת בנו אסתר בת ר' שם טוב, נישאת לר' שמואל אבן דנאן ב"ר שלמה.

יא. בפנקס הכתובות ישנה כתובה משנת תע"ג של יצחק בן לוי בן עלל הכהן אלכלאץ, והוא ככה"נ אחיו. יב. פנקס הכתובות. ככה"נ הוא זיוו"ש.

ובספר ראש משבי"ר [דף עז:]: למהר"ם בירדוגו כתב בזה"ל: מכאן ואילך נתמעטה השקידה בעונותינו שגרמו לבוצינא דנהורא החסיד ז"ל שנהרג הוא ואחיו, ביום ו' בחצות היום, שנת למען דעת כל עמי הארץ כי ה' הוא האלהים, ה"ה החסיד עושה לילות כימים בלי גוזמא ולא שח שיחת חולין כלל, עניו ישר ונאמן הן אלה קצות דרכיו, ובפרט שהיה כאברהם אע"ה משיב רבים מעון, מרגלית טובה תלויה בצוארו החכם כה"ר משה בה"ר נחמיה הכהן זלה"ה, והנכבד גומל חסדים מרבה צדקות מגדל תלמידים משיא אומללים יתומים ויתומות כה"ר שם טוב אחיו תנצב"ה. מכאן והלאה אני כותב בלי פנאי ובלי כוונה ז"ש הטרוד קטן וצער משה בירדוגו.

ובספר יחס פאס אחר שהעתיק דברי הרבנים הנזכרים כתב: ושמעתי על הרב הסיבה היתה שעל ידה אירע לו כל זה הוא שבלילה אחת שמע רוח אחת אומרת, עד מתי אתה רץ להכרית את חיי ולגדע קרני מן העולם בקדושתך, הנה גם אני הולכת אחריך לפסוק את חייך מן העולם, ולא עברו ימים מועטים עד שאירע לו המעשה הנזכר, זיע"א.

ובמלכי רבנן הוסיף עליהם: ושמעתי שבשעה שרצו להורגו שאלו את פיו אם יהרגו אותו תחילה או את אחיו כה"ר שם טוב, ואמר להם שיהרגו את אחיו תחילה וכן עשו, והעלילו עליו לפי שכתב מכתב לעיר ארבאט דברי מוסר לאדם אחד באמור לו שהקב"ה מקבל בתשובה לחטאים והביא להם ראייה מדוד המלך ע"ה וכו', וזו היא העילה שמצאו לו שהוא מדבר נגד הצדיקים ועשו גופו ככברה, הוא ואחיו הנז' במקנאס, ה' יקום נקמתם אכ"ר. וזה היה בפקודת המלך מולאי ישמעאל, ונשארה גויתם מוטלת מיום ו' עד ליל מוצ"ש.

עוד שמענו עליו שהיה מכסה פניו במסוה כדי שלא לראות פני אדם רשע, לקיים דברי חז"ל אסור להסתכל בדמות אדם רשע. ושמעתי מהרה"ג מו"ה שלמה אבן דנאן הי"ו, ששמע ממו"ה אי"ש הצרפתי זצ"ל, שהרב הנזכר כל יום שב"ק היה יוצא לרחובות של עיר ומדבר דברי תורה עם אדם אחד או שנים יחדיו, והיו נקבצים עליו בני אדם לרוב ומדבר עליהם דברי תורה ומוסר ומחזירים למוטב, והטעם לפי שבכל בתי כנסיות היו רבנים דורשים בהם ולרוב ענותנותו לא היה מחשיב עצמו כמותם לדרוש בבהכ"נ. ושמעתי משם מו"ה חיים הכהן זצ"ל, שאחרי פטירת הרב היו מדליקים נר תמיד לעליו נשמתו בחדר שבו היה לומד החסיד הנז', ובדוק היה שאם יהיה איזה אדם חולי הולכים ומדליקים נר בחדר הנזכר, אם יהיה האור מזהיר ומאיר ודאי החולה יחיה ויתרפא מחוליו, ואם לא יהיה האור מזהיר כי אם חשוך, ודאי החולה ימות, ודבר זה בדוק ומנוסה זיע"א. המקום שהיה לומד בו הרב הנז' הוא עליה אחת שבבהכ"נ ה' ירחיב גבולה הידועה ונקראת על שם הרה"ג מו"ה שמואל אלבאז זיע"א, וכעת המקום הנז'

הוא עזרת נשים, ועד היום אינם נכנסים למקום הנז' במנעלים כי אם יחיפי רגלים. עכ"ד.

שמע חסידותו וקדושתו של רבי משה הכהן זלה"ה יצא למרחוק, ואף רבינו החיד"א ששמע על גודל חסידותו רשם לעצמו מעשים ממנו, וגדולה מזו עשה רבי אברהם כלפון מטריפולי, המכונה הרב האבר"ך, ששמע על חסידותו וחקק עלי ספר את מעשה הריגתו כפי ששמע כנראה מבר סמכא מבני עירו^י, בספרו מעשה צדיקים^י.

יג. המו"ל של ספרו זה משער ששמע זאת מרבי מסעוד ארוואח, מחכמי מקנס בתקופת הרב כלפון, שהביאו בספרו במעשה קודם למעשה של הרמ"ך.

יד. בנותן טעם להביא כאן לשון המעשה המפעים כולו:

מעשה ר' משה החסיד הי"ד מפאס [כל סימני הקריאה, הפיסוק וכו'] הובאו בדיוק כמופיע בספר מעשה הצדיקים, בהוצאת ר' אסף רביב:

מעשה ברבי משה החסיד בעיר פאס בימי מולאי ישמעאל ונהרג על קידוש ה' שנת התע"ד. ומנהגם בעיר פאס שכל ענין מניחים דייני לבדם: דייני ממונות לבדם, דייני איסור והיתר לבדם, ותלמידי חכמים שמוכיחים לבדם, ואין אחד נכנס בתוך של חבריו. והרב תמיד היה דורש ומוכיחם. ופעם אחת היה דורש ומוכיח בשבת, והיה שם גביר אחד של הקהל ועמד הגביר ואמר לו: די לנו! ואתה מאריך! קומו והתפללו מנחה! ויפול החסיד על הארץ ויען ויאמר: העבודה (לשון שבועה בבית המקדש) - שאיני עושה שום מצוה ולא אקום, עד שינקום ה' נקמתי שביזה אותי. והתפללו הקהל מנחה, והחסיד לא קם והיה בוכה וצועק עד שעת תפילת ערבית. ובערבית (ראה) מולו אחד בדמות אדם ויאמר לו: קום והתפלל ועשה הבדלה, וכשתאמר סברי מרגן - תצא נשמתי, וכן היה!

והחסיד היה מקובל גדול והיו לו תלמידים הרבה, ובכל יום לומד עם תלמידיו ד' אמות של הלכה, ובאותו יום הלך והתבודד לבדו. והיו כמה תלמידי חכמים אומרים, שזה החסיד לא בא לעולם הזה אלא בדרך האמת ולא בפשט - בואו ונשלח לו תלמידי חכמים וליבדקו בקנקניה. ושלחו לו רבי יעקב אבן סיד ומהר"י פינטו וג' תלמידי חכמים אחרים, ונמנו וגמרו על מהר"י פינטו שהוא חכם גדול ומענין - הוא ילך תחילה. והלך רבי יעקב [פינטו] לאחד מתלמידיו של החסיד ואמר לו, רצוני לבוא ללמוד עמכם הלכה. והתלמיד לפי תומו הראה לו ההלכה שהיו לומדים בה, והלך רבי יעקב וציין אותה וכל מפרשיה ולא הניח בה דבר קטן או גדול. ולמחר הלך רבי יעקב לבית מדרשו של החסיד, והיו התלמידים מקשים לו והוא מתרץ להם ואומר להם, כך תרץ פלוני, וכל מה שציין רבי יעקב - תרץ להם החסיד, ורבי יעקב שומע ושותק. ואחר כך הקשה להם החסיד שמונה קושיות מדעתו ותרץ אותם להם. וכשראה רבי יעקב כך - נבהל על עיונו! וכשיצאו, באו התלמידי חכמים אצל רבי יעקב ושאלו אותו מהותו, ואחר כך כשנתיישב עמו נראה אותו, ואחר שלושה ימים הלך [מ]לפניו ובא להם רבי יעקב ואמר להם: על מי אתם מהרהרים? שעכשיו שלושה ימים, וכל יום יותר מיום [הקודם], וזה האיש מרעיש הארץ בפלפולו וצריכים אתם שתנהגו בו כבוד כמו שאתם מ[ת]נהגים כבוד עם משה רבנו ע"ה!

ופעם אחת נתקשה בלשון הזוהר בפרקי היכלות, והיה לו צער גדול שלא הבין אותו. [ו]במכנאס יש תלמידי חכמים שלומדים דרך אמת - הרב יעקב אבן סיד, ומהר"י פינטו ותלמידי חכמים אחרים. ושלח להם מכתב לאמור, שצריכים שיבואו לפניו. ובאו לפניו - ועשה להם כבוד גדול, והראה להם העניין ולא הבינו אותו. והוסיף צער על צער וישב משתומם כשעה אחת, והניח ראשו בין ברכיו וישן, והיה גים ולא נים תיר ולא תיר [מנמנם]. ואחר שעה הקיץ והיה שמח ושוחק (וא"ל העבודה) וכשישן היו פניו כלבת אש ולא יכלו להביט בו, וישימו מסוה על פניו. וכשהקיץ אמר להם: העבודה - שבא אלי אליהו הנביא ז"ל והכניסני באלו ההיכלות והראני אותם, והענין הוא כך וכך ושמוחו הוא והם שמחה גדולה. וסיבת הריגתו, שהיה לו אח ושמו רבי שם טוב. פעם אחת נתקוטט רבי שם טוב עם אדם רשע ושמו

רבי אליהו ב"ר יוסף הכהן. הוא נכדו של ר' נחמיה, בן ר' יוסף אחיהם של הקדושים הנזכרים. גם הוא היה מופלג בתורה וחסידות כדורו רבי משה, ומכונה: צדיק יסוד עולם, החכם השלם מלא רוח חכמה, המרביץ תורה בישראל ענוותן ושפל ברכ'. רבם של ר' שמואל אבן צור [הנפטר בתקנ"ב] ור' חיים דוד סירירו [במלכי רבנן בערכו נדפסה קינה עליו מתלמידו הלז].

בית אביו

רבי יהודה הכהן נולד בסביבות שנת תק"ה^{טו}. וזה סדר יחס משפחתו, כתבו רבינו בראש ספרו עיר חדשה: [מאתי] אנכי הצעיר לבית אבי ולמשפחתי יהודה הכהן ס"ט

אברהם בן עטר, וגדלה המחלוקת בניהם עד הגיעו לשופט. ונתן אברהם ממון לשופט שיגיש העניין למלך. והמלך היה במראכש, והגיד לו השופט. ושלח המלך אחר החסיד - וכשבא לפני המלך, קם המלך מכסאו לפני החסיד ועשה לו כבוד גדול, ואמר המלך לשופטים לפניו: הראיתם איזה דבר ממה שאני רואה? ואמרו לו לא ראינו שום דבר, ואז אמר המלך לרבי שם טוב: לך לשלום לעבודת בוראך, ובירך אותו ויצא מלפניו. ובא אל המלך הנגיד רבי אברהם מימרן-וצוה אותו עליו. ואמר ר' אברהם: הצדיק הזה בא לבית מלוני, ויפטר בלי לינה? והוליכו לביתו ועשה לו כבוד גדול ונתן לו מעשר.

וביום השישי בבוקר, שלח החסיד (ר' משה) מכתב לאברהם בן עטר, וכתב לו שיעשה לו חסד שימחול לאחיו שם טוב, שהרי דוד המלך ע"ה חטא ומחל לו הקב"ה, ואתה גם צריך למחול. ולקח אברהם בן עטר המכתב והלך לשופט הגדול ואמר לו, ראה האיש הזה שאומר על נביא אלהים דוד המלך ע"ה שחטא. ונתן אברהם בן עטר שוחד לשופט, והלך השופט לבית תפילתם, היום, עד שתעשה משפט בזה האיש המכשף שעשה לנביא אלהים שחטא. אז אמר לו המלך, הנה הוא בידך ועשה לו דינו. והיה אצל המלך אחי המלך, אדם רע ואיש בליעל ותכף כששמע דברי המלך-והוא היה אהוב לאברהם בן עטר, תכף שלח והביא אותו והחסיד (כלומר את ר' שם טוב ואחיו ר' משה) וענו החסיד ודנו אותם לשריפה ולהריגה, והליכו אותם להרגם. ואז נשתטח החסיד לפני אחי המלך שיהרוג את רבי שם טוב תחילה לפי שהוא רך בשנים והחסיד.. לפי שהוא קטן, ושמא יתפחד מן המיתה... ואז הרגו את [רבי] שם טוב, ואחר כך הרגו את החסיד והיה קורא קריאת שמע עד שיצאה נשמתו באחד. ונהרג בעו"ה ביום השישי אחר חצות. ואחר כך שמע הנגיד ר' אברהם מימראן ונתן שוחד והוציא אותם לקברם וקברום אחר חצות. ולא עברו ימים מועטים [ו]נהרג אחי המלך במיתה משונה, ומת אברהם בן עטר - תחת רגלי החסיד.

ובלילה בא בחלום לחכמי הדור ואמר להם שהוא ניצוץ ירבעם בן נבט, ובאותו גלגול הרג את זה האיש ובא בגלגול כדי שיהרג על ידו לתקן אשר עוות. וקודם פטירתו של החסיד ז"ל אמר לתלמידיו שגם כן גרימיו[?]^{טז} שהוא כן גם [אולי צ"ל גם כן] ניצוץ אחר וכן היה המעשה.

טו. רבינו התחתן בשנת תקכ"ג. בדור ההוא נישאו הבחורים מוקדם, בין י"ג לי"ח שנה, לרוב קרוב יותר לי"ג. ועפ"י זה נראה שנולד קרוב לתק"י. אך העדפתי לציין את שנת תק"ה ולומר שהתחתן בגיל י"ח, כיון שדייק המלכי רבנן מתוך ספרו עיר חדשה [מחלק הכת"י שלא לפנינו לע"ע] שהזכיר את מוהריב"ע בברכת המתים ועל היעב"ץ לא כתב ז"ל. א"כ כתב חידוש זה בימי היעב"ץ, שנפטר בתק"י. ואם נאמר שנולד בתק"ה היה בזמן פטירת היעב"ץ בן ח' שנים, אך אם נולד בתק"י, היה בן ג' שנים. עכ"פ, אף אם היה בן ח' שנים, זהו דוחק רב, ואת ספריו שלפנינו ודאי כתב בגיל מאוחר יותר. ודברי המ"ר אינם מו" כרחים, כיון שמהנראה בדברי המ"ר, שרבינו באותו מקום גם לא כתב על היעב"ץ נר"ו, וא"כ אין למדים מכאן.

בן לאבי ה[חכם] ונבון כהה"ר שלמה הכהן זלה"ה בן לאותו צדיק איש אמונות רב ברכות^{טז} איש חיל רב פעלים החכם השלם מארי מתני' כמוהה"ר יהודה הכהן תנצב"ה.

מכתובות בני המשפחה, ומכת"י ר' שלמה אביו של רבינו^{יז} נוכל לדעת עוד ג' דורות למעלה מהם: בן הישיש ונכבד רודף צדקה וחסד כה"ר שלמה הכהן נ"ע, בן הנגיד הישיש הולך צדקות ודובר מישרים כה"ר ישעיה הכהן נ"ע, בן איש תם וישר ירא אלהים וסר מרע כה"ר שלמה הכהן נ"ע, ידיע בן נחמיה המכונה אלכלאץ.

זקנו של רבינו שעל שמו נקרא, היה 'החכם השלם החסיד העניו המקובל תורת ה' בפיהו יומם ולילה משים לילות כימים ובעבודת האלי", רבי יהודה הכהן אלכאלץ, מחכמי דורו. נתעטר בכינוי הנכבד 'מארי מתניתין'. זכה לד' כתרים, כתר תורה, וכתר כהונה, כתר עושר, וכתר שם טוב. היה ראש המדברים בכל מקום, ושמו טוב נישא למרחוק. למרות כל הצרות והגלויות שעברו ישראל באותו הדור, ובפרט בשנת תצ"ח - שנת הרעב, נשתמרו נכסיו, ונתקיים בו ויסגר ה' בעדו ולא בעד ממונו^{יח}. בכתובות נקרא 'ממלכת כהנים' על היותו ראש ממלכת החכמים שיצאה מחלציו. בניו: הראשון החכם השלם כה"ר אברהם^{יט}, חתנו של ר' שמואל מיארה ז"ל^כ. והשני, החכם השלם רבי שלמה, אביו של רבינו.

רבי שלמה נולד בסביבות שנת ת"ע והלאה^{כא}. חכמי פאס העידו על שקידתו והתמדתו, שהוא 'יושב ביניהם ולומד תורה כל היום כולו, באופן שאינו מאהלה של תורה^{כב}. רבו היה ר' שמואל מייארה. ברעב של שנת תצ"ח הוא ובנו הגדול ר' אהרן מצאו מפלט בקהילת תפילאלת, כמבואר בדברי רבי שלמה בספר דרושיו, העתיקם הרב מלכי רבנן בערך רבי שלמה הכהן, וזה לשונו:

טז. ע"פ משלי כח כ.

יז. נדפס ב'מן הגנזים', אהבת שלום, ח"א - עמ' שלח.

יח. כך כתב עליו בנו, ראה בהמשך.

יט. כך נראה מדברי בנו, אך אפשר לפרשם בשני פנים, עיי' להלן.

כ. נישא בתצ"ב. זו כתובת מנכדותיו, משנת תקמ"ה: קלארה בת היקר ונכבד ה"ר ישעיה הכהן נ"ע, בן הנבון כה"ר אברהם, בן החכם השלם כהה"ר יהודה הכהן זלה"ה, בן הישיש ונכבד רודף צדקה וחסד כה"ר שלמה הכהן נ"ע, בן הנגיד הישיש הולך צדקות ודובר מישרים כה"ר ישעיה הכהן נ"ע, בן איש תם וישר ירא אלהים וסר מרע כה"ר שלמה הכהן נ"ע, ידיע בן נחמיה, המכונה אלכלאץ [אוסף הספה"ל].

כא. מסתבר שגם למד אצלו, כאחיו ר' שלמה.

כב. השערת הכותב בספר 'מן הגנזים' שנולד באזור תס"ה. לא עמדתי על מקורותיו, אך חתונות שלשת בניו של ר' שלמה הם בשנים תק"ו, תקכ"ג, ותקכ"ג. הוא עצמו התחתן בזיוו"ש בתק"ב. לכן נ"ל שיש לאחר קצת את שנת לידתו.

כג. מקור התעודה בספר הנ"ל, ולא צויין שם מקורה ומיקומה.

כהה"ר שלמה הכהן המכונה אלכלאין זצ"ל בן מו"ה יהודה הכהן זצ"ל. אחד מחכמי פאס, הוא חי במאה החמישית, חיבר ספר דרושים בדרך מוסר הנהגה תחת ידי בכתב ידו, ועברו עליו כמה צרות ברעב של שנת תח"ץ, וברח מפאס לתפילאלת ולא-זילא, כמ"ש בספר הנז' בכמה מקומות, והוא תלמיד מו"ה שמואל מייארא ז"ל כמ"ש הוא בעצמו בספר הנזכר, ובסוף דרוש אחד כתב בזה"ל: עד כאן הגיע שכלי הדל אני הצעיר ע"ה שלמה הכהן בן הרב החה"ש החסיד העניו המקובל תורת ה' בפיהו יומם ולילה משים לילות כימים ובעבודת האל הלוא הוא כמוהר"ר יהודה הכהן. ובנו הוא מו"ה יהודה הכהן הנז' באות יו"ד מחבר עיר חדשה, ומשמרות כהונה.

עוד ראיתי בספר הנזכר, כשהיה גולה בשנת ח"ץ ודבר אודות מוהר"ח בן עמר זצ"ל [כבר כתבתי במקומו] כתב "ה' יגיעני אליו אני ואבי נר"ו ובני נר"ו", מוכח שאביו היה חי בשנת ח"ץ וכן בנו, וגלו עמו מפאס, ובמקום אחר מהספר הנזכר כתב בזה"ל: ואני שלמה עבד בן כמוה"ר החה"ש חסידא קדישא כהנא סבא תורת ה' בפיהו שקוד על למודו כל היום וכל הלילה, זכה לד' כתרים, כתר תורה, וכתר כהונה, וכתר עושר, מלכות מאן מלכי רבנן. על שמו נאמר ראש המדברים בכל מקום, וכתר שם טוב עולה על גביהו עד למרחוק כן יהיה תמיד לא ימוש ממקומו, ואפי' [עברו] עלינו כמה צרות צרורות ויסגר ה' בעדו ולא בעד ממונו כמו שאמר יוסף פן תורש וכו', ה' יחזיר עמרה ליושנה, כמ"ש התנא זקני תורה כל זמן שהם זקנים מוסיפים כח וגבורה, שנאמר בירשעים חכמה ואורך ימים תבונה יתקיימו בו ובבני אהרן הכהן נר"ו אמן. ויתקיים בנו מה שנתקיים ברבי [יהודה הנשיא] שהוא שמו 'כולם נתקיימו ברבי ובבניו ז' דברים כח עושר כבוד בנים חכמה זקנה שיבה' בע"ה. מדבריו אלה מוכח שהיה בן ששמו אהרן. והחכם הנז' האיר את עיני בספרו הנז' בכמה ענינים וכתבתים משמו בספר זה כל דבר במקומו.

רבי שלמה היה גולה ומטולטל בשנות הרעב של תצ"ח הוא ואביו ובנו אהרן אחיו הגדול של רבינו כנ"ל, ובהיותו בתפילאלת לא פסק מלדרוש ולחדש, ושם חרט עלי ספר את כיסופיו לעלות לא"י ולהצטרף לרבי חיים בן עטר בעל האוה"ח הקדוש שעלה זה לא מכבר לא"י ונעשו לו ניסים בעלייתו, וזה לשונו של ר' יוסף בן נאיים שהעתיק הדברים מכתב ידו:

"ראה זה חדש מצאתי שמעולם לא שמענוהו מזקני המערב שהוא מולדתו של מוהר"ח הנז' [=רבי חיים בן עטר] בספר דרושים כ"י למו"ה שלמה הכהן במו"ה יהודה ז"ל, והספר כתבו בגלותו ברעב של שנת התצ"ח בעיר תפיללאלת ובאזילא ובתוך דרוש אחד דיבר, וזה לשונו אות באות תיבה בתיבה:

ג' מתנות טובות נתן הקב"ה לישראל וכולם ע"י יסורין כל אחת ביסורין שלה, כמו שראיתי מה שיגע הרב מוריניו החה"ש החסיד הר' חיים בן עמר נר"ו השם יגן בעדו ניצול מן כבשן האש עליו נאמר הלא זה אוד מוצל מאש שעברה עלינו וה' יגיעני אליו וישמע תפילתי אמן בקרוב אני ואבי ובני נר"ו, ואמרתי שישכר נותן לו זבולון בלא יגיעה אין יגיעה גדולה מזו, אמרו חז"ל במסכת ביצה ג' חייהם אינם חיים ... לזה הבאתי מעשה הרב ר' חיים שהוא בדורנו על מה הגיע עליו כמה מקומות גדודי חיה ולסטים אין יסורין גדול מזו וכו'.

ושם האריך בדרוש, ומי שלא יאמין לדברי אלא שכתבתי יבוא ואראהו הספר הנז' הנה הוא לוט אצלי באוצר ספרי ...

עוד הביא ממנו:

ואח"כ גליתי לתאפילאלת ועבר עלי רעה צרות צרורות בדרך ועשיתי שני חדשים בדרך מצד אין מושל הלכתי אורחות עקלקלות ואחר כמה ערבות וכמה נסים הגיעני האל יתברך יום ר"ח ניסן והיה זה הכתיבה בעיר תאפילאלת יע"א ... ע"ה שלמה הכהן בכה"ר יהודה הכהן סי"ט עכ"ל.

זכה רבי שלמה שהערתותיו על צאצאיו נתקיימו, ושלשת בניו היו לתלמידי חכמים רשומים. הגדול שבהם הוא רבי אהרן, אחריו רבי משה [לימים: ר' יקותיאל משה], ואחריו רבינו, רבי יהודה [לימים ר' נחמיה יהודה].

רבי אהרן נשא בשנת תק"ו את אזיבואינה בת ר' יוסף הלוי צאצא של הגביר הנכבד דון חיים הלוי. בכתובות צאצאיו מכונה 'החכם השלם'.

רבי משה נשא בשנת תק"כ את תמר בת החכם השלם רבי חיים אדהן בן החכם השלם ספרא רבא דישאל ר' שלמה אדהאן. לימים נוסף לו השם 'יקותיאלי' רבי משה נמנה בין חכמי העיר ומכונה בכתובות⁹⁴: 'החכם השלם טוב שפל רוח את ענוים כהה"ר יקותיאל משה'. בתו סולטנה התחתנה עם כה"ר אברהם אביטבול, בן האבני שיי"ש. היה סופר בית דין ומכונה 'ספרא רבא דישאל'. בפנקס הכתובות מכונה 'פועל אמת' שמו נזכר בעיקר בשו"ת של מחותנו הרב אבני שיי"ש, בדברי ריבות מש' מנסאנו [סי' צב], ועי' לקמן בתולדות רבינו.

אחותם מרים, נישאת ליעקב ב"ר אליעזר אלקיים בשנת תק"כ.

כד. גם הוא כאחיו, בפנקס הכתובות תחילה מופיע כ'משה' בלבד.

כה. מכתובת בתו. נדפסה בקהלת צפרו ח"ב עמ' 94.

כו. לא ידעתי אם הכוונה ללימוד או עיסוק בתורת האמת, או שמא לגומל 'חסד של אמת'. לע"ע לא מצאתי לו חבר.

כז. לע"ע לא מצאתי תשובה ממנו ולא ראיתי חתום, מלבד בסימן הנזכר.

רבינו

רבינו עמל בתורה כל חייו ללא לאות, והיה 'לן בעומקה של הלכה וכל ישעו בש"ס מבקר לערב ומוציא יקר מזולל כידוע לכל', כעדות רבי שאול ישועה אביטבול בספרו אבני שי"ש, בן דורו.

מצעירותו המשיך בדרכו של זקינו, וגם הוא נתעטר בתואר "מארי מתני" כט משני בחינותיו, הן שהיה מושלם בידעו בסדרי המשנה, והן בהעמקתו וצלילתו למימיו הטהורים של רבינו הקדוש, עד שהיתה בבחינת תורה דיליה [קידושין לב.]. והפך לבעליה ע"י עמלו בה, ובכל זה ניתן להווכח בחיבורו עיר חדשה.

בהגיעו לפרקו בשנת תקכ"ג נשא את בת אחיו ר' אהרן, מזל טוב. אמה היתה בת ר' יוסף הלוי, צאצא ליגביר הנכבד דון חיים הלוי, כנ"ל.

גם לאחר נישואיו העמיק עיונו ותקע יתדו בעיקר בש"ס ופוסקים. בגיל צעיר מאד היה ראוי להוראה וחתום על שטרות עוד משנת תק"ל. אחר שנת תק"ל נוסף לו השם 'נחמיה' לסיבה שאינה ידועה, ומכאן ואילך חותם 'נחמיה יהודה הכהן' לא. ככה"נ ישב בביה"ד עם חכמי הדור, רק באזור תק"ס.

בכמה מקומות בספרי חכמי תקופתו הנדפסים, מסכים על תשובותיהם, פעמים בתוספת מעטה. **אבני שיש**, ח"א: קא. ח"ב: נט, סב, פח [על שלשת האחרונים מוסיף מעט]. כולן משנת תקס"א תקס"ב. **גבול בנימין**, ח"א סי' א'. שנת תק"ס. **תורת יקותיאל**, הל' חזקת קרקעות סי' ג', חתום יחד עם ר' יקותיאל בירדוגו.

נשתמרו ממנו כמה תשובות בכת"י ומשם נדע מעט על חילו ותוקפו בפסיקה. בכת"י מוסקבה גניצבורג 6/313, תשובה ממנו בענין יבם בנכסי אחיו האם נוטל בראוי כבמוחזק, משנת תקנ"ג. שם כותב שאת התשובה הוא נזקק להשיב לשואליו 'מפני הכבוד', וייתכן שעוד לא היה דיין בביה"ד. תשובה זו כתב 'בתוך הגולה במקנאסא' יע"א [אולי שהה במקנס גם בתקנ"ח, שחתום בתקנ"ח על תשובה עם רבי יקותיאל בירדוגו, הנז' בספרו הנ"ל].

כח. ע"י להלן בציטוט כל דבריו.

כט. גם הוא מכוונה כך בכתובות, ולראשונה ראיתי כן בכתובת נכדו ר' יהודה נחמיה בן החכם רבי רפאל, בכתובת ידי ר' רפאל שהיה סופר הכתובות, ע"י להלן.

ל. מלכי רבנן. שם ציין שחתום על 'שטר', ואע"פ שאין זה פס"ד, אבל מסתבר שיש בזה כדי ללמד על פעילותו.

לא. בפנקס הכתובות מצאתי אצל חכמים רבים ומפורסמים שנשאו למעלה משם אחד, שנוסף להם באמצע חייהם. בד"כ טעם התוספת הוא לרפואה.

לב. באבני שי"ש סי' נט, חתום בשנת תקס"א אחר ר' אליהו הצרפתי.

בתוך המחלוקת הידועה בין משפחת הרבנים מנסאנו על נכסי אבותיהם, עליה הרעישו את כל חכמי המערב, עשו קנין פשרה בפני רבינו. אודות קנין זה רצו אח"כ לערער ואמרו 'שצריך קנין בפני ב"ד חשוב', והקנין היה בפני דיין יחידי. על טענה זו כתב בחריפות הרב שיש"א [אבני שיש"א ח"א סי' צג] שהקנין שריר וקיים, כי: 'אחר המחילה הקנין ההוא נעשה ע"י אדם גדול בתורה שהוא החה"ש כהה"ר נחמיה יהודה הכהן דבקי בדיני אסמכתא ועוד לו לן בעומקה של הלכה וכל ישעו בש"ס מבקר לערב ומוציא יקר מזולל כידוע לכל ואין לך ב"ד חשוב יותר ממנו'. תשובה זו היא משנת תקנ"ו. אלו מילות הערכה מופלגות על גדלותו וגדלות עיונו והכרעותיו. רבי שאול ישועה היה גם מחותנו של אחיו של רבינו, ע"י לעיל.

רבינו 'הרביץ תורה בישראל', וכפי המשתמע היו לו תלמידים, או שהיה דורש בקביעות בקהל עם. כמו כן יד ושם היה לו בחכמת הקבלה - 'סובר הרזים'.

בנו ר' רפאל, שהיה סופר הכתובות בפאס, וחקקם עלי ספר בפנקס הכתובות, כתב על אביו תארים אלו: 'יושב אהלים, עסיק באורייתא תדירא, חסידא קדישא ופרישא, יראת ה' היא אוצרו, מארי מתניתין, הרביץ תורה בישראל, החכם השלם והכולל, הדיין ומו"ץ, סובר הרזים, זהו מקומן של שבחים, כבוד מורינו הרב נחמיה יהודה הכהן ז"ל'.

שנת פטירתו היא ככה"נ תקס"ג או תקס"ד. בשנת תקס"ב מצאנוהו עדיין חתום על פס"ד, ובשנת תקס"ד, בחתונת בנו ר' רפאל, נזכר בברכת המתים.

בניו

בפנקס הכתובות מצאנו את בנו היחיד, ר' רפאל, ותוארו בעת חתונתו בשנת תקס"ד 'בחור משכיל ונבון ר' רפאל'. יש לידע, כי כינוי זה לבחור^{לג}, נדיר הוא, ומצוי בפנקס הכתובות רק אצל החכמים שנתבלטו עוד משחר ילדותם^{לד}.

ר' רפאל נתגדל בחכמה ובענווה, ומכנה עצמו תמיד 'שפל שבשפלים'. החל משנת תקפ"ו ועד סוף שנת תקצ"ז, היה הוא הרושם בפנקס הכתובות את נישואי בני העיר. בחתונת בנו ר' נחמיה יהודה בשנת תקצ"ו, רשם 'הבחור הנבון, בני נחמיה יהודה הכהן, בן הצעיר שבשפלים רפאל הכהן' וכו'.

לג. בתוספת ר'.

לד. ויש לציין כי על רבינו בחתונתו לא נוסף כינוי ר', ונכתב רק 'משכיל ונבון'. אמנם יש לדעת כי הפנקס הנ"ל נכתב ע"י לכה"פ כעשרה כותבים, שהם לרוב היה אחראים על תארי הכתובה, והם כתבו את תואר החתן שבכתובה ותארי האנשים החיים [תארי הנפטרים הועתקו מכתו' בניהם או מהפנקס] ו'דירוג' מצב החתן תלוי בכותב.

סגנונו ודרך השגותיו

רבינו עצמאי מאוד ומרבה לחדש ולבאר במקוריות. כבר בחידוש הראשון למס' ברכות ניתן לראות שמציע פי' חדש ושונה מרש"י על קושיית הגמ' בריש מס' ברכות¹ה.

הוא אינו מאריך רבות, וסגנונו קצר וקולע. לשונו תמיד היא לישנא דתלמודא. עיקר חיבורו הגדול שלפנינו, חובר על התוי"ט ומיעוטו על הר"ב ועל המשנה, וכמו שנביא להלן מהקדמתו שמטרתו ליישב קושיות התוי"ט על גדולי מפרשי המשנה הרמב"ם והר"ב ז"ל.

אף בדברי אגדה ידיו רב לו, כחידושו לברכות ושאר אגדות הש"ס הנדפסים כאן. פעמים שנחלק על התוי"ט בדברי אגדה²לי.

עיקר מטרת החיבור וסיבתו, כתב בהקדמתו הקצרה:

גם לא חשקתי לחבר עכשיו שום חבור כ"א על הש"ס משניות והמפרשים דבריהם שהם הר"ב והתי"ט, ובכל מקום שאני רואה שהשיג התי"ט על הר"ב או על הרמב"ם וכיוצא בו, שם הוא מקום עיוני להוציא לאור משפטים ומ[גינם] הוא, כי אותיות משנה בהיפוך אתוון הם אותיות נשמה, ואומר אני שאם ח"ו פגמתי בנש-מתי האצולה מתחת כסא כבודו יתברך ע"י כן אתקן מה שפגמתי, ומובטח אני שכל המפרשים הש"ס משניות שאני מעיין דבריהם ושונה בהם הם יצאו לקראתי ולדבר בעדי לפני המלך הגדול מלך מלכי המלכים הקב"ה לאחר אריכות ימים ושנים אכ"ר.

רבינו חותר להשגת האמת ללא חת, ואלו חלק מדבריו במקומות שלא ישרו דברי התוי"ט בעיניו:

"ועיני כל מבין תחזינה שאין הדברים ראויים למי שאמרן..."

"סוף דבר דברי התי"ט בזה הדיבור העדרם היה טוב יותר..."

"וחיי ראשי דלא חזינא הכא כ"א מלי דלא אתמר כוותיהו ואי לא מסתפינא אמינא

דח"ו לא יצאו הדברים מפה קדוש ואיזה תלמיד כתבם..."

"ולא ידענא למה הסביר פנים התי"ט להרב בכאן דאלו בפרק קמא מ"א תמה עליו

ע"ש וכאן דנו בהעלמת עין..."

"הרי לפניך דברי הר"ב פשוטים כביעתא ותמיהתי רבה מהיכן באה אליו זאת ההבנה

שהבין בדברי הר"ב ורמב"ם..."

לה. [אמנם שם הוא בהסתמך על דברי התוס' בריש מס' תענית, אבל התוס' עצמם לא פי' כך].

לו. עיי' לדוגמא ברכות פ"ז מ"ג, שנחלקו בטעם שהזימון בשם אלקים וברכת התורה בשם אדנות.

"ואחר המחילה מכת"ר ונשיקת עפר כפות רגליו אין זה צריך אפילו חצי העיון..."
 "ומהתימה על הרב התי"ט דלא הרגיש בזה דנקל מזו הוא מרגיש בה וכ"ש זו שהיא
 רבה וגדולה..."

"ותמהני על הרב שהרכיב פי' הר"ש על פי' הר"ב והקשה עליו והם אינם דומים כלל
 אף למי שאינו מבין כ"א פשטן של דברים וכ"ש לרב ועצום כמותו..."

אך, עם כל חדות לשונו, רבינו מדבר בביטול ובהכנעה לרבינו התי"ט במקמות רבים, ומכנהו:
 "גברא רבא", "רב ועצום כמוהו", "פה קדוש", "ההוא סבא". ואף מבטל עצמו באחד קודם
 שבא לחלוק עליו בזה הלשון "ואחר המחילה מכת"ר ונשיקת עפר כפות רגליו".

בפעמים רבות הוא מונה את סיבת טעותו של התי"ט שהביאתו לחלוק ולהשיג על מי
 מהקדושים:

וכמדומה שהוא התי"ט לא הטריח עצמו לפרש דברי הר"ב ע"פ שיטת הש"ס דבכורות
 ולעמוד על עיקרן של דברים בפי' הברייתא...

קצתן של דברים דברי הר"ב נכונים במעמם, ברם הרב התי"ט כשהיה רואה דברי הר"ב
 הפך דברי הר"ש והרמב"ם לא היה רוצה להטריח עצמו לעיין עליהם האם יתכנו דבריו
 אם לא ודו"ק.

אמנם יציבא מלתא דהרמב"ם לא כן יסבור וכשגגה היוצאה מלפני השליט הוא שיצא
 כן מפה קדושי עליון הרא"ש והתי"ט, ודא גרמא להו ...

ולבי אומר לי דמלתא דפשיטא היא דלא סיימוה קמיה דהרב התי"ט הך סוגיא דנזיר...
 ולא ידענא מהיכן הבין בדברי ר' יוחנן שאמר כדי לעטר וכו' אותה ההבנה שכתב, והיא
 שגרמה לו שלא כתב לדברינו אלא... והאמת ניכר מאליו...

כשהתי"ט תמה על מרן הכ"מ, והשתמש בביטוי "טעות", כתב רבינו בחריפות:

"ואין ספק אצלי דדברי התוס' המעוהו" וכו', וכדבריו כתב הרב בעל לחם משנה
 ע"ש. אמנם הא איכא בינייהו, שהרב הלחם משנה לא דבר קשות כנגד האיש אדוני
 הארץ כי אם בדרך ג"ל ע"ש, ואני אומר שחלילה מיחס דברים אלו ליוסף השליט
 על הארץ הוא המסבי"ר לכל ע"ם האר"ץ, דכיון שדברים אלו הם תלמוד ערוך אפי'
 דרדקי דבי רב לא יטעו טעות כזו, ואם נאמר ... זה לא יתכן... חדא דפירוש רש"י
 ערוך לפניו, ואם נעלם ממנו ולא ראהו במקומו הרי התוס' הביאוהו בתחלת דבריהם,
 וא"כ באיזה כח תמה על הרמב"ם אף אם נאמר שסבר שדברי התוס' הם כפשטן ...
 סוף דבר שרי ליה מריה להרב התי"ט שתלה דברים שלא נתנו ליאמר בהרב הכ"מ

והרי אמרו בש"ס [חגיגה טו:] דלאו גבורתא הוא למקל"י רביה, ואם לא היה סיפק בידו לתרץ עליו ולעיין דבריו היל"ל לתמוה עליו בדרך כבוד, ומפני דברים אלו קנאה אחזתני לכבוד הרב הכ"מ ומן השמים מיהב יתבו לי סייעתא להבין דבריו על בורין ... בסוף דבריו מליץ רבינו בעד התי"ט שמשמים עוררוהו לתמוה על הב"י בלשון כזו, כדי לעורר המעיינים ויבואו לתרץ את דבריו ולבארם:

זהו מה שנ"ל פשוט וברור בדברי הכ"מ ז"ל, ולפ"ז אפשר להליץ גם בעד הרב התי"ט ונאמר שמ"ש הרב התי"ט על הכ"מ הוא מה' יצא הדבר כדי לעורר המעיינים ודו"ק.

בחידושיו עה"ת, על דברי הרא"ם שכתב ששבת לוי חטאו במרגלים הוא נזעק חושים: ואני אומר דשרי ליה מריה להרא"ם ז"ל שיחס דברים אלו לשבת לוי ... סוף דבר כל המאמין לדברים אלו שכתב הרא"ם על הלויים צריך להשתטח על קברם לבקש מהם מחילה ויאמר בפה מלא נעניתי לכם עצמות בני לוי מחלו לי ... ובודאי שהלויים יליצו בעדי טובה לפני המלך מלכו של עולם כמו שהלצתי עליהם בדברים אמיתיים ועיני המעיין תחזינה וק"ל.

ובמקום אחר השיג על הרא"ם, בחיבורו על המשניות, בזה"ל:

סוף דבר דברי הרא"ם בזה הדבור נפלאו ממני הפלא ופלא שחשב שדברי הרמב"ן זלה"ה הם פשוטים כדברי שאר המפרשים ולא היא שהרי העיד עליו האר"י זלה"ה שדבריו עמוקים ע"ש.

עיקרי מפרשי המשנה הנזכרים אצל רבינו, הם: רמב"ם, ר"ש ברטנורא. משביעית פ"ה החל להביא את פירוש הרא"ש, שהגיע אליו רק אז. מספרי האחרונים מזכיר בעיקר את הפרי חדש, ומעט את העץ חיים.

חיבוריו

שאיפת רבינו היתה לסיים את חיבורו על כל ששה סדרי משנה. למגינת ליבנו, איבד חיבור שלם ב'גירוש' - את חיבורו על סדר נזיקין. הגירוש הזה היה בט"ו אייר תק"ן, כשפרעו הגויים פרעות ביהודי פאס, ושללו כל אשר להם [עיי' הקדמת מלכי רבנן, דף ג']. כתבי היד שלפנינו הם חידושי שלשת הסדרים הראשונים, זרעים, מועד, נשים. רבינו העתיק גם מעט גרגירים על נזיקין וטהרות, מגליוני המשניות שלו. בכת"י מועד-נשים [עמ' 132], כתב: "חבל על דאבדין שבגירוש נאבד ממני סדר נזיקין ומה שנמצא כתוב בצידו אני מעתיקו...".

עיר חדשה, זרעים. נ"י 340 [בנאים 91]. אוטוגרף. הוא החיבור היחיד על המשניות שנותר בשלמותו. כ-270 עמ' לערך. על מצבו של כתה"י ראה להלן. השגות על הרא"ם וחידושי אגדה בסופו.

עיר חדשה, מועד ונשים. נ"י 311 [בנאים 59]. אוטוגרף. מחוק ברובו. נותרו עמ' בודדים ראויים לקריאה. חידושי מקרא, הלכה ואגדה בתחילתו ובסופו.

ביאור על הגש"פ. [מזכירו בברכות פ"א מ"ה, לא נודע אנה חנה].

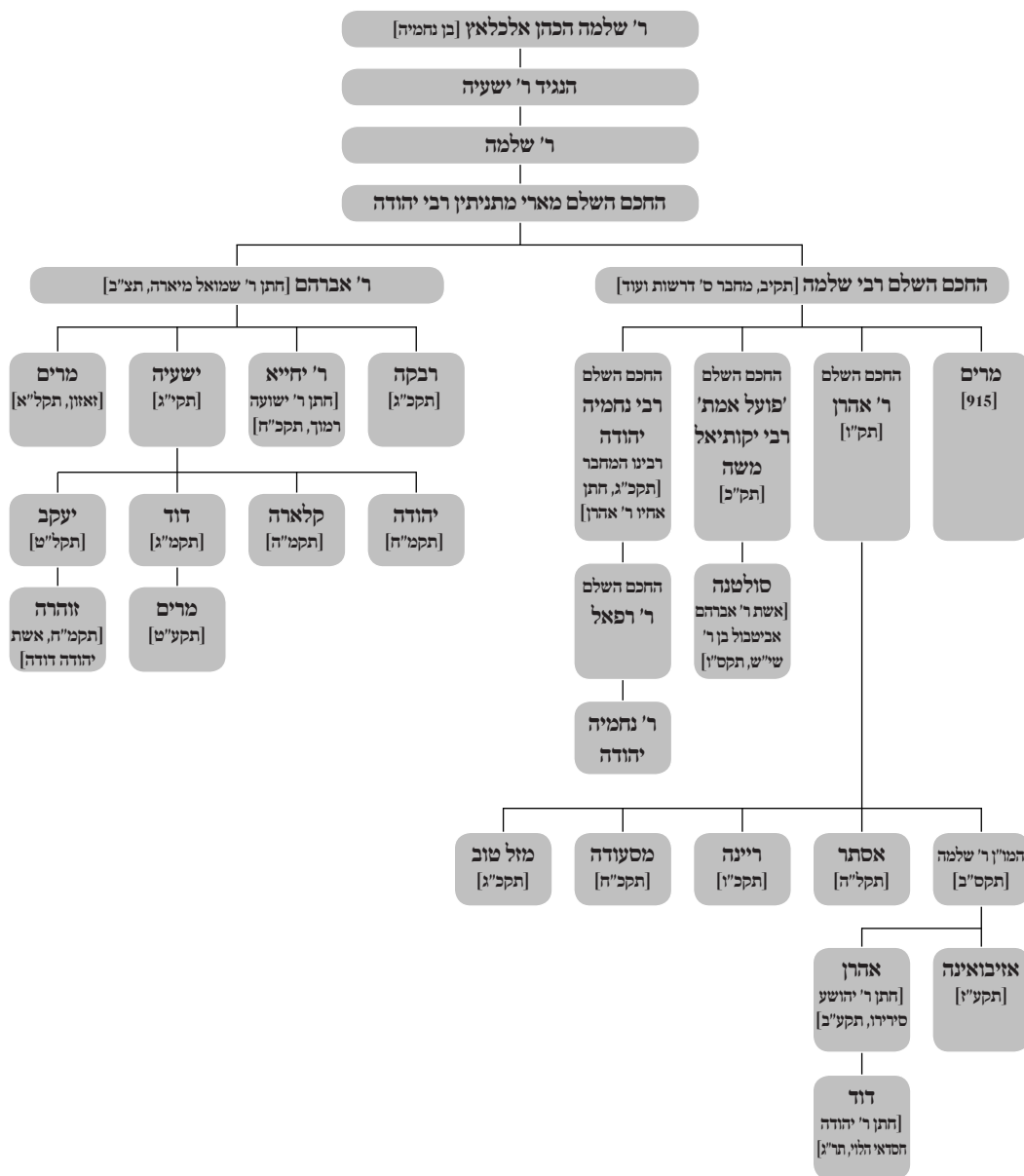
משמרות כהונה. פי' על רש"י והרא"ם עה"ת [היה בידי ר"י בן נאים. ייתכן כי ההערות על הרא"ם הנדפסים בסוף הכרך הן חלק מספר זה].

כל כתה"י היו בספריית מוהר"ר יוסף נ' נאים זצ"ל, שגם החזיק והרבה להביא מספר דרשותיו של ר' שלמה אבי רבינו.

לח. ייתכן שניזוק ונמחק בחום השריפה שפרצה בספריית ריב"ן לאחר שהועברה לניו יורק, כי הדפים עצמם שלמים ולא היו למאכולת אש.

לט. חידושי המשנה מתחילים בדף 29. כותרות לדוגמא מהבודדות שלא נמחקו: או"ח הלכות ת"ב סי' תקנ"א ס"ג [דף 2], מסורה על המילה "קחו" [דף 25], גדול הנהנה מיגיעו - ברכות ח. [דף 26]. בסוף סדר מועד כתב: סליקא מסכת חגיגה. אברך לתומך וסועד, אשר זיכני להשלים סדר מועד, והוא יזכני להשלים כל הסדרים, למען שמו בורא רוח ויוצר הרים.

אילן משפחת אלכלאץ הכהן 'בן נחמיה'

פרק א א חמשה לא יתרומו. מנינא למעוטי הא דא"ר יהודה לקמן קטן שלא הציא שתי שערות תרומתו תרומה קמ"ל דאין תרומתו תרומה: החרש והשוטה והקטן בו'. כולו מחד קרא נפקא לן דכתיב (שמות כה) דבר אל בני ישראל ויקחו

לי תרומה מאת כל איש אשר ידצנו לבו. אל בני ישראל פרט לנכרי, מאת כל איש פרט לקטן, אשר ידצנו לבו פרט לחרש ושוטה שאין בהם דעת להיות נודצין.

מסכת תרומות

פרק א א חמשה לא יתרמו,

ואם תרמו, אין

תרומתן תרומה. החרש,

מלשונות העצריים. וע"ז הדרכ תהיה תשובתם לכל מי שיאמר מן האחרונים שלשון המשנה אינו נח או שהם נשתמשו צמלות שאינו כראוי בלשון וזה העיקר שזכרתי לך אמיתי אלל החכמים השלמים המדברים על הדברים הכוללים כל הלשונות כולם ע"כ. אבל ראיתי להראש"ע פ"י מגלת אסתר צמלת מתידיים כתב על מלת תורמין שהוא צלל מאמרם ו"ל לשון מקרא לחוד ולשון הגמ' לחוד ע"כ. ומאמר זה אמרו על משנה ב' פרק י"א דחולין (קלו:) ועי' במשנה י"ג פ' בתרא דעירובין ומשנה ב' פ"ק דפסחים: חמשה לא יתרמו ואם תרמו וכו'. כתב הר"ב וכו"כ הרמז"ס למעוטי דרבי יהודה דאמר קטן שלא הציא שתי שערות תרומתו תרומה ע"כ. וכ"ש דממעט לדר' יוסי וכדמפרש בסמוך גבי מאשר ידצנו לבו. ומיהו תימה לפרושי למעוטי כזהאי גוונא דממה נפשך אי קיימת מניינא על לא יתרמו משמע דדוקא ה' לא יתרמו הא אחרים אפי' לכתחלה תורמים ואי קיימת מניינא על ואם תרמו אין תרומתן תרומה משמע נמי דדוקא ה' דדיעבד אין תרומתן תרומה הא אחרים דדיעבד מיהו תרומתן תרומה. ועי' צמ"ז: החרש וכו'. פי' הר"ב כולו מחד קרא נפקי דכתיב דבר אל בני ישראל ויקחו לי תרומה וגו'. ירושלמי (הל' א'). והך קרא בתרומת

עיר חדשה

פרק א א תוי"ט ד"ה חמשה לא יתרמו וכו', למעוטי דרבי יהודה, וכל שכן דממעט לדרבי יוסי, ומיהו תימא לפרושי וכו'. ועדיפא מינה הוה ליה לאקשוויי, דכיון דתנן במתני' החרש והשוטה והקטן, א"כ מנינא למעוטי למה לי, איברא דהרב [התוי"ט] אזיל לשטתיה דרבי יהודה (מורה) [מיירי] בקטן שהגיע לחנוך וכמ"ש לקמן במ"ג ד"ה קטן וכו', אבל מכל מקום דכיון

הערות וצינונים

א. להתוי"ט הקשה דעניין 'למעוטי' שייך במקום שכותב התנא מניין מסוים ופורט בו כמה דברים או אנשים שבהם מוכשר הדבר לעשותו, וממילא מתמעט מזה כל מה שאינו בכלל המנין, אך במקום שהמנין בא לפסול כמה ענינים, כגון הכא שמנה התנא חמשה לא יתרמו, נמצא להיפך דכל מה שאינו במנין אינו מתמעט אלא מתרבה, דמשמע שרק חמשה אלו לא יתרמו, אך אחרים שתרמו תרומתן תרומה, ע"כ התוי"ט. ורבינו הקשה דהיה

ל' להתוי"ט להקשות ביותר, דלא מצינו 'למעוטי' אלא במה דלא כתיב במשנה בהדיא, והכא כבר נכתב במשנה דקטן לא יתרומ. ב. אלא התוי"ט שלא הקשה כן אזיל לשיטתו, דרבי יהודה מיירי רק בקטן שהגיע לחינוך ולא בכל קטן, ולזה אתי שפיר דבעי מניינא למעט אף קטן שהגיע לחינוך. ג. אחר שהוכיח רבינו בדעת הברטנורא דרבי יהודה מיירי בכל קטן, א"כ קשיא טובא למה לי למעוטי קטן ממניינא, והא

המשכן כתיב וילפינן מיניה תרומת כהנים מדאקרי נמי תרומה כדכתיב (צמדבר יח, ח) ואני נתתי לך את משמרת תרומתי. הרמז"ס. [*וחרש עזמו פירושו צמשה דלקמן]: [*והשוטה. פירש הר"צ המאזד כו'. וכן היוצא יחידי צלילה והלן צצית

ברשות. של ישראל שעשאו ישראל שלוחו לתרום, אין תרומתו תרומה. דכתיב (צמדבר יח) כן תרימו גם אחס, גם לרבות שלוחכם, מה אחס צני צרית אף שלוחכם צני צרית: ב לא יתרום. לכתחלה דלריך להשמיע לאזנו כשיצרך : חרש שדברו בו חכמים בכל מקום וכו'. לאו

והשוטה, והקטן, והתורם את שאינו שלו. נכרי שתורם את של ישראל, אפילו ברשות, אין תרומתו תרומה: ב חרש המדבר ואינו שומע, לא יתורם. ואם תורם, תרומתו תרומה. חרש

לללא הוא, דצריש חגיגה תני חרש, ומדבר ואינו שומע הוליו מן הכלל ושנאו צצא צפני ענמה. ועיין סוף

פ"ג. [*ומ"ש הר"צ כן תרימו גם אחס. עיין מ"ש צוה צריש פ"צ דקידושין]: ב לא יתרום. פירש הר"צ לכתחלה דלריך להשמיע לאזנו כו'. ואתיא כת"ק דמשנה ג פ"צ דצרכות דפסק הלכה כמותו דהתם נמי לכתחלה מודה דלריך להשמיע לאזנו. כדמסקינן התם צגמ' (טו). ועי' צמשה ד' פ"צ דמגילה: חרש שדברו בו חכמים בכ"מ

עיר חדשה

ועוד קשה על מ"ש וכל שכן דממעט לדרכי יוסי, דכיון דאוקימנא דהר"ב ס"ל דבכל קטן קאמר רבי יהודה מאי כל שכן דקאמר, דלא בא למעט אלא דרבי יהודה דוקא, ומה שהוכיח מדאמרינן בסמוך וכו', ליתא, דהכי קאמר, וקטן לא מצי וכו' אלא מאת כל איש למעוטי קטן ואפילו הגיע לעונת נדרים, וס"ל

וא"כ היכי קאמר הכא דכל שכן דממעט לדר' יוסי, והא ודאי איכא הוא, דאע"ג דממעט לדר' יהודה, דר' יוסי לא אימעט, דאפילו תימא ר' יוסי, ודתנן הכא קטן, לא בקטן ממש איירי, אבל משהגיע לעונת נדרים כבר יצא מכלל סתם קטן, והכי מסתבר דאתי תך סתמא כר' יוסי, ע"כ.

ה. התו"ט הוכיח שיטתו ממה שכתב הברטנורא להלן וז"ל, 'מאת כל איש' פרט לקטן וכו', וקטן לא מצי ממעט 'מאשר ידבנו לבו', דאיכא קטן שהגיע לעונת נדרים, שיש לו דעת להיות נודב, ע"כ. ומדברי הברטנורא משמע לכאורה דתנא דידן לא סבירא ליה כרבי יוסי, וע"ז דוחה רבינו שאין להוכיח כן, דאף דממעטינן מ'איש' ולא קטן אף קטן שהגיע לעונת נדרים, מכל מקום לא ממעטינן ליה

דבר זה איתא להדיא במשנה דקטן לא יתרום, ודלא כרבי יהודה שהכשיר בכל קטן.

ד. רבינו פליג על התו"ט דמנינא אתי לאפוקי מדרכי יוסי, ולשיטתו תנא דמתניתין ס"ל כרבי יוסי דקטן שהגיע לעונת הנדרים יכול לתרום, וראה בספר לחם שמים להיעב"ץ שהקשה כמו כן על דברי התו"ט ופליג עליה, וז"ל, ודבריו הללו קשים להולמן דמאי כל שכן דקאמר, אטו ר' יוסי מכשר בקטן טפי מדר' יהודה, הא ודאי ליתא, אלא ר' יוסי לית ליה דר' יהודה דמכשר בכל קטן ור' יהודה אית ליה דר' יוסי שבכלל מאתים מנה וכו', ואפילו למאי דס"ד התם דבשהגיע לחינוך מיירי, פשיטא דמכל מקום עדיפא מדר' יוסי דמצריך עונת נדרים דווקא דהויא בתר הכי טובא,

הערות וצינונים